

О. О. Нестуля (Полтава)

Охорона пам'яток України за гетьманату (1918 р.)

«Обіцяю та заприсягаюсь бути завжди вірним Українській державі як своїй Батьківщині, охороняти інтереси держави і всіма силами своїми допомагати її славі і розцвіту, не жалкуючи для цього навіть і свого життя.

Обіцяю та заприсягаюсь не визнавати другої Батьківщини, крім Української держави, щиро виконувати всі обов'язки громадянина її, коритись її правительству і всім постановленим від нього властям, завжди маючи на думці, що добро та розцвіт моєї Батьківщини мусять бути для мене вище моїх особистих інтересів»¹.

Ці слова присяги, без сумніву, передають основну мету тих, хто в складних умовах наростання анархії і хаосу очолив визвольні змагання українського народу за самостійну, незалежну, високорозвинуту в економічному і культурному відношенні Україну. Однак події 29 квітня 1918 р., що поставили на чолі Української держави аристократа за походженням і вихованням, колишнього члена імператорського почту, військового ад'ютанта Миколи П, по-різному оцінювалися й сприймалися різними соціальними та політичними силами.

Найбільш заможна частина її населення, підтримавши квітневий переворот, чекала від гетьмана П. Скоропадського припинення соціалістичних експериментів його попередників, наведення порядку в країні. Вже незабаром було відновлено приватну власність на землю. Каральні загони, послані на села, забезпечили попереднім власникам повернення конфіскованих у них наділів.

Як професійний військовий, гетьман активно взявся за розбудову української армії й досяг у цій справі помітних успіхів. За короткий час П. Скоропадський зумів створити дійовий адміністративний апарат, спираючись на який він прагнув виконувати свої владні функції.

Зрозуміло, все це не могло не викликати опору з боку тих кіл, які свого часу гуртувалися навколо Центральної Ради. Так, в опозиції до гетьманського режиму опинилися не лише робітники та незаможні селяни України, а й переважна частина національної інтелігенції.

Це негативно вплинуло на розвиток культурного процесу в Україні. Водночас саме за часів гетьманування П. Скоропадського тут були створені національні початкові й середні школи, засновані державні українські університети в Києві й Кам'янці-Подільському та приватний — у Полтаві. Тоді ж почали роботу Український національний архів, бібліотека, національна опера, драматичний театр, державна капела, кобзарська школа, симфонічна школа, нарешті — Академія наук України². Таким чином, тодішній уряд Української держави розв'язав цілий ряд завдань культурного будівництва, які об'єктивно відповідали інтересам становлення незалежної країни. Саме на цьому ґрунті, часом незважаючи на політичні симпатії чи антипатії, з гетьманським режимом співпрацювали досить широкі кола української інтелігенції.

Можливості для такого співробітництва відкривалися і на ниві охорони пам'яток. Свідченням цього став з'їзд діячів українського пластичного мистецтва, який працював з 9 по 16 червня 1918 р. у Києві. На ньому обговорювалося широке коло проблем культурного розвитку України.

Важливе місце серед них зайняли і питання збереження історико-культурної спадщини. Так, вони порушувалися на пленарних та секційних засіданнях з'їзду у доповідях істориків, мистецтвознавців, художників Д. Антоновича, С. Гілярова, В. Зуммера, Є. Ільченка, М. Істоміна, Ф. Красицького, В. Модзалевського, Г. Олександровича, Г. Павлуцького, Г. Стелецького, К. Широцького, Ф. Шміта, Д. Щербаківського та ін.³ Значна увага приділялася цим питанням і в резолюції з'їзду. Зокрема, в ній наголошувалося на необхідності об'єднання зусиль громадськості й держави в організації справи збереження пам'яток, створення мережі місцевих музеїв та пам'яткоохоронних органів, прийняття закону про охорону історико-культурної спадщини, підготовки відповідних фахівців тощо⁴.

Необхідність проведення державної пам'яткоохоронної політики глибоко аргументувалася і в доповідній записці про утворення Головного управління мистецтв та національної культури, з якою 17 червня 1918 р. до Ради Міністрів Української держави звернулася група наукових і культурних діячів. «Тим і відповідальний сучасний момент в історії України, яка вступає в сім'ю європейських держав,— наголошувалося, зокрема, в ній,— що в боротьбі за національну самостійність незабаром потрібно буде доводити їй історичну самобутність її культури... Самобутністю багате минуле нашого народу, і пам'яток її немало збереглося і до сьогоднішнього часу... Необхідно негайно широко поставити справу реєстрації, охорони і збору пам'яток української культури в різних її формах і користуватися цим для виховання народних мас в дусі розвитку поваги до минулого своєї батьківщини, на підвалинах якого, за умови правильно поставленої національної школи, у народу виховувалась би істинна, здорова любов до батьківщини, яка породжувала б творчу діяльність, а не руйнування культурних багатств країни, як це ми спостерігаємо зараз»⁵.

З метою забезпечення належних умов для проведення єдиної державної політики в галузі культурного будівництва у доповідній пропонувався утворити центральний орган керівництва ним — Головне управління мистецтв та національної культури України. Цілком закономірно в структурі останнього передбачався відділ охорони пам'яток, який мав перейти туди з відання департаменту мистецтв Міністерства народної освіти.

У липні 1918 р. відповідну реорганізацію було проведено. У відділі охорони пам'яток на той час працювали С. Аршиневський, М. Біляшівський (голова відділу), А. Грабар, О. Гуцало, Н. Дацько, В. Іщенко, Ф. Кондрашенко, І. Косенко, Г. Красицький, І. Моргілевський, А. Постоловський, К. Татарин, К. Трохименко, К. Широцький, В. Шугаєвський⁶. Як і передбачалося штатним розкладом на 1918 р., відділ мав 15 співробітників.

Це не завадило, однак, поступово удосконалювати його структуру. Так, ще в травні 1918 р. М. Ф. Біляшівський дістав згоду міністра народної освіти М. П. Василенка на створення у відділі секції охорони пам'яток археології⁷. Незабаром М. Ф. Біляшівський звернувся до Миколи Прокоповича за дозволом на формування в структурі відділу також секції реєстрації пам'яток, в якій планувалося зосередити увагу на створенні каталогів та фототеки об'єктів охорони, а також бібліотеки з пам'яткознавства⁸.

Опікувався відділ створенням і нових пам'яткоохоронних органів на місцях. З цією метою тимчасові повноваження комісарів по охороні пам'яток були надані знавцям місцевої старовини А. Мальваному і Є. Сувчинському на Поділлі та Б. Милорадовичу на Чернігівщині, викладачеві Житомирської духовної семінарії Фотинському, вчителеві Уманської гімназії Олексієву⁹.

Дещо складніше вирішувалося питання про фінансування діяльності місцевих пам'яткоохоронних структур. Відповідні комітети й това-

риства діяли у Вінниці, Полтаві, Чернігові та інших губернських і повітових центрах України, централізованої фінансової допомоги від уряду не одержували. Що ж до місцевих органів самоврядування, на кошти яких комітети й мали утримуватися, то вони також не поспішали це робити.

Як зазначалося у звітних матеріалах Полтавського комітету охорони пам'яток, все це змусило його членів шукати шляхи розвитку громадських засад пам'яткоохоронної роботи, залучення до неї широкого кола поціновувачів старовини. З цією метою члени комітету прочитали курси лекцій з археології й історії вітчизняного мистецтва для слухачів Українського народного університету та студентів історико-філологічного факультету у Полтаві. Для них були також організовані екскурсії до музею Полтавського губернського земства, у ході яких відвідувачі знайомилися не лише з історичним минулим краю, а й зі станом його пам'яток. В результаті кількість добровільних помічників комітету значно зросла. Навколо нього поступово згуртувалися відомі охоронці і дослідники місцевої старовини — Н. Мірза-Авак'янц, Н. Ацибор, Г. Коваленко, Л. Падалка, Є. і М. Рудинські, В. Щепотьєв, В. Щербаківський. 17 листопада 1918 р. вони об'єдналися в Українське наукове товариство дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині¹⁰. Із самого початку своєї діяльності товариство (голова — В. Щербаківський, секретар — М. Рудинський) стало справжнім центром організації пам'яткоохоронної роботи в краї, ініціатором здійснення цілого ряду невідкладних заходів у цій справі.

Неодноразово до послуг подвижників охорони історико-культурної спадщини — мистецтвознавців, музейних працівників, учителів і служителів культури, членів наукових, мистецьких та просвітницьких товариств — звертався і відділ охорони пам'яток. Зокрема, протягом весни і літа 1918 р. повноваження на дослідження й охорону пам'яток було видано Г. Александровичу, О. Бабенкові, С. Богдановичу, О. Гуку, Ф. Ернсту, З. Євтушенкові, М. Іванову, Ф. Кондрашевичу, П. Курінному, Є. Минюрі, М. Морозу, Н. Негелеві, А. Петрицькому, О. Цінуцькому та ін.¹¹

Позитивно оцінюючи подібну практику пам'яткоохоронної роботи, зазначимо, що на той час коло кваліфікованих спеціалістів, яких можна було б залучити до неї, виявилось досить обмеженим. Не випадково в наукових та культурних осередках України виник ряд проектів організації навчальних центрів по підготовці фахівців у галузі пам'яткознавства. Ще в 1904 р. відомий учений, професор-академік В. М. Перетц висунув ідею створення у Києві відповідного навчально-наукового закладу — Археологічного інституту. Однак царський уряд не дозволив реалізувати її. Після повалення самодержавства група київських професорів знову порушила питання вже перед Тимчасовим урядом про відкриття Київського археологічного інституту (КАІ). 30 серпня 1917 р. було одержано відповідний дозвіл. Восени того ж року вже розпочалися заняття на двох відділеннях — археології й археографії.

Однак інститут наštтовхнувся у своїй роботі на ряд труднощів, зокрема на відсутність постійного фінансування та навіть неможливість зареєструвати у відповідних інстанціях свій статут. Про це повідомляли наприкінці травня 1918 р. у листі до міністра народної освіти М. П. Василенка ректор інституту М. Довнар-Запольський та його вчений секретар Н. Полонська, подаючи на затвердження Міністерства статут КАІ. Ним передбачався трирічний строк підготовки фахівців-пам'яткознавців, протягом якого слухачі діставали б загальнотеоретичну підготовку та готували дисертаційні дослідження. До викладання в інституті планувалося залучити В. Базилевича, М. Василенка, М. Біляшівського, Л. Добровольського, В. Завиткевича, В. Зуммера, В. Іваницького, В. Клименка, О. Колодія, І. Каманіна, В. Кордта, Б. Курца, О. Левицького, Г. Максимовича, С. Маслова, Г. Павлуцького, М. Пальмова,

В. Прилуцького, В. Розова, П. Смирнова, О. Стороженка, П. Тутківського, М. Яницького.

Доопрацьований з урахуванням зауважень М. Василенка, який вказав за необхідність чіткіше зазначити, що КАІ створюється з метою підготовки фахівців-дослідників минулого України, проект статуту Археологічного інституту був схвалений комісією по вищих навчальних закладах і наукових установах Міністерства народної освіти. Це дало можливість розширити навчальну роботу в інституті. Зокрема, було відкрито третє відділення — історії мистецтв. 23 жовтня 1918 р. Рада інституту затвердила його викладачами таких відомих учених, як Д. Айналов, В. Данилевич, О. Єлачич, А. Кримський, М. Могилянський, В. Модзалевський, В. Пархоменко, П. Фетисов, Ф. Шміт, Д. Щербаківський¹².

Досить швидко інститут став одним з найавторитетніших навчальних закладів Києва. Важливе місце в його роботі займали науково-дослідні експедиції, диспути з різних проблем історії, археології та мистецтва України. У широкого загалу значною популярністю користувалися публічні лекції викладачів і слухачів КАІ, в яких приверталася увага не лише до проблем минулого України, а й збереження її пам'яток.

Ці ж проблеми неодноразово порушувалися науковцями і діячами культури на сторінках періодичної преси. Як правило, подібні публікації не залишалися непоміченими як читацьким загалом, так і державними інституціями. Широкий громадський резонанс викликала, наприклад, опублікована в часопису «Русский голос» стаття молодого мистецтвознавця С. О. Гілярова «Расхищение русской Помпеи», в якій наводилися факти хижацького ставлення торговців антикваріатом до археологічних пам'яток у Криму та, зокрема, в Ольвії¹³. У зв'язку з цим міністр народної освіти і мистецтв 19 вересня 1918 р. звернувся до голови Ради Міністрів Української держави Ф. А. Лизогуба та міністра внутрішніх справ І. О. Кістяківського з листом, в якому просив забезпечити наукові скарби Криму від загибелі, заборонивши самочинні археологічні розкопки без дозволу на те відповідних пам'яткоохоронних органів. Зокрема, це питання пропонувалося поставити на переговорах з Кримом, який за гетьманату став автономною частиною України. «Що буде загублено, — наголошувалося в листі, — вже не повернеться»¹⁴.

Дещо раніше, влітку 1918 р., було вжито заходів для організації охорони пам'яток Ольвії¹⁵. Тоді ж спільними зусиллями співробітників відділу охорони пам'яток та центральних і місцевих органів гетьманської адміністрації було зірвано спробу німецького генерала Менгельбіра провести розкопки знаменитих Салтівських курганів, які впродовж багатьох років досліджував відомий археолог В. О. Бабенко¹⁶.

Свідченням ролі пам'яткоохоронних органів у розв'язанні проблем збереження археологічних скарбів України може служити і прийняте в серпні 1918 р. рішення Ради Міністрів України про виділення коштів на розкопки Зарубського монастиря біля Трахтемирова на Київщині. Ще в 1907 р. М. Біляшівським було проведено попередні археологічні дослідження на його території, в результаті яких вдалося виявити залишки мурованої церкви доби Київської Русі. Згодом відкрився поховання XII ст. Однак місцеві селяни методично розбирали підмурки церкви на цеглу, руйнували кам'яні гробниці. Організація дослідної експедиції стала нагальною справою. Одержавши повідомлення про виділення необхідних коштів, М. Біляшівський одразу ж виїхав до Трахтемирова з метою узгодження питань організації розкопок, які згодом було доручено очолити співробітнику відділу охорони пам'яток І. В. Моргілевському¹⁷.

У вересні 1918 р. відділ охорони пам'яток досяг домовленості з Управлінням по розробці й виконанню плану забудови вільних земель у Києві та на його околицях про контроль археологів-фахівців за земельними роботами, які мали здійснюватися цією організацією¹⁸. З відо-

ма відділу ряд охоронних розкопок провели спеціалісти місцевих музеїв і пам'яткоохоронних товариств та комітетів¹⁹. Однак широкого розмаху археологічні дослідження не набули. Складною залишалася внутрішньо-політична обстановка в Україні, не вистачало коштів, фахівців, часом просто належної уваги до цієї справи з боку адміністративних органів.

Ці ж причини стали на заваді здійснення цілого ряду цікавих ініціатив щодо меморіальних пам'яток. Зокрема, не реалізованою залишилася пропозиція спілки «Пам'яті війни 1914—1918 рр.» про занесення імен загиблих на меморіальні дошки, встановлені біля храмів-пам'ятників²⁰. Далі загальних міркувань про необхідність розробити заходи «задля охорони могил українських козаків, які загинули під час війни й усобиць», не пішло і Міністерство ісповідань²¹. Не зумів розгорнути роботу й створений у жовтні 1918 р. в Одесі організаційно-розпорядчий комітет по спорудженню церкви-пам'ятника воїнам, що загинули в роки першої світової війни на Чорному морі та його узбережжі²². Однак сама постановка проблем збереження й увічнення меморіальних пам'яток привернула увагу до них як громадськості, так і державних установ.

Восени 1918 р. в центрі уваги опинилися питання, пов'язані з охороною шевченківських місць і увічненням пам'яті великого Кобзаря. Слід зазначити, що пам'яткоохоронні органи постійно тримали їх під своїм контролем. На початку травня 1918 р. відомий мистецтвознавець співробітник відділу охорони пам'яток К. В. Широцький звернувся, наприклад, до сільського комітету в с. Будищі Звенигородського повіту на Київщині із засторогою проти руйнування панського будинку в Лисянці, де бував Т. Г. Шевченко²³. 10 червня 1918 р. Рада Міністрів підтримала пропозицію Ф. А. Лизогуба про визнання могили Т. Г. Шевченка національною власністю. Було вирішено звернутися до господаря земельної ділянки, на якій знаходилася могила Тараса Григоровича, з проханням передати її Українській державі. Одночасно Міністерство внутрішніх справ отримало доручення подати до Ради Міністрів документи, необхідні для відкриття кредиту на утримання могили Т. Г. Шевченка²⁴.

Вжиті урядом заходи не дали, однак, належних результатів. На початку жовтня 1918 р. про це через пресу повідомив громадськість В. Корольов — уповноважений Київської губернської управи по догляду за могилою Т. Г. Шевченка. Наголосивши на байдужості губернської управи до вирішення питань охорони місця останнього спочинку національного поета України, він запропонував передати могилу Т. Г. Шевченка під догляд товариства української інтелігенції «Стара громада» або ж опозиційного гетьманському режиму Українського національного союзу²⁵.

Зайнятий пошуками компромісу з діячами українського руху, гетьманський уряд не міг не звернути уваги на їх позицію з одного з найважливіших питань збереження національної історико-культурної спадщини. Однак у жовтні 1918 р., коли з'явилися названі публікації, реального контролю над територією Української держави гетьманська адміністрація вже не мала. Тому Рада Міністрів обмежилася певними кроками по вшануванню пам'яті Т. Г. Шевченка у Києві. Вже 8 жовтня 1918 р. за пропозицією Ф. А. Лизогуба вона прийняла рішення «доручити начальнику Головного управління мистецтв і національної культури П. Дорошенкові прийняти всі заходи для найшвидшого здійснення постановки пам'ятника Т. Г. Шевченкові»²⁶. Повідомляючи наступного дня П. Дорошенка про це рішення, міністр народної освіти наступного терміново розглянути художні й фінансові аспекти будівництва пам'ятника та визначити місце його спорудження. На думку М. Ф. Біляшівського, яка була викладена в його листі до П. Я. Дорошенка від 10 жовтня 1918 р., ці питання мали б стати предметом обговорення у спеціальній художній комісії, створеній виключно з фахівців, на відміну від тієї, що працювала при міській управі і складалася з людей, далеких

від мистецтва. Нова комісія, як зазначав М. Ф. Біляшівський, мала б оголосити міжнародний конкурс на проект пам'ятника, який пропонува-лося спорудити в кінці Петровської алеї або ж на Михайлівській пло-щі, на місці пам'ятника княгині Ользі, виконаного з недовговічних ма-теріалів.

Не всі пропозиції М. Біляшівського було враховано. Зокрема, 12 жовтня 1918 р. технічна комісія з питання перенесення пам'ятника княгині Ользі заперечила можливість зміни його місцезнаходження, мо-тивуючи своє рішення тим, що під час демонтажу пам'ятник міг загину-ти. Однак уже в середині жовтня — на початку листопада 1918 р. прак-тичні питання про спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченкові у Києві обговорювалися на нарадах, у яких брали участь як державні діячі, так і відомі історики, художники, мистецтвознавці, зокрема, І. Дьяков, П. Зайцев, Б. Кістяківський, О. Левицький, Ф. Лизогуб, В. Мазуренко, Г. Нарбут, В. Науменко, В. Щербина, І. Щитківський²⁷.

Дальше загострення військово-політичної обстановки в Україні на-прикінці 1918 р. не дало можливості втілити в життя проект споруджен-ня пам'ятника Кобзареві у Києві. Однак висловлені в процесі обгово-рення відповідні пропозиції і міркування стали в пригоді у майбутньо-му. Що ж до могили Т. Г. Шевченка, то безперечним досягненням доби гетьманату було принаймні проголошення державної, по суті, заповід-ної форми її охорони як національної святині.

У 1918 р. було обгрунтовано також ідею передачі в загальнонарод-ну власність, під охорону та на утримання держави визначної пам'ятки історії та архітектури — фортеці у Кам'янці-Подільському. Її висунула рада Подільського українського товариства «Просвіта», яка в листі до відділу охорони пам'яток висловила не лише свою точку зору, а й по-зицію Подільського церковно-археологічного товариства та Подільсько-го товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва. «Кам'янецький замок, — зазначалося в ньому, — повинен стати національною цінністю. Нехай замок, перед яким українська нація пролила стільки крові, перед яким був сам гетьман Богдан Хмельницький, стане музеєм»²⁸. Уже в 1918 р. відділ охорони пам'яток зробив перші кроки для реалізації цієї ідеї й звернувся до Міністерства юстиції та Військового міністерства з нагадуванням про неприпустимість неправильного використання форте-ці, запропонувавши доручити догляд за її станом товариству «Про-світа»²⁹.

На жаль, виділити необхідні кошти на ремонтно-реставраційні ро-боти у фортеці відділ не зміг. Певною мірою вдалося вирішити хіба що питання ремонту шедеврів культової архітектури, та й то з допомогою релігійних общин й організацій. Щоправда, і тут ініціатива йшла пере-важно від пам'яткоохоронців. Так, у липні 1918 р. відділ охорони пам'я-ток звернувся до Полтавського єпископа Феофана та Міністерства спо-відання, що відало питаннями культового життя в Україні, з підтримкою прохання полтавських пам'яткоохоронців про виділення коштів на ре-монт Покровської церкви у Полтаві³⁰.

Навесні 1918 р. завдяки наполегливості відомого мистецтвознавця Ф. І. Шміта, який упродовж кількох років порушував питання дослід-ження та охорони визначної пам'ятки архітектури XI ст. — Софійського собору у Києві — перед різними державними та релігійними інститу-ціями, вдалося одержати від гетьманського уряду 25 000 крб. на прове-дення відповідних попередніх робіт. Їх здійсненням зацікавився шойно обраний митрополит Київський і Галицький Антоній, який погодився виділити з казни митрополичого дому 2 млн. 500 тис. крб. на науково-дослідні та ремонтно-реставраційні роботи в соборі³¹. Восени 1918 р. для догляду за ними під керівництвом Антонія було створено досить представницьку комісію, до складу якої увійшли провідні історики, ар-хеологи, мистецтвознавці й художники, зокрема, Д. Айналов, С. Бори-сов, М. Біляшівський, А. Бобринський, М. Глоба, П. Голандський,

В. Завиткевич, С. Івковський, Г. Красицький, І. Кречетович, І. Моргілевський, В. Прилуцький, Г. Прозоров, С. Прокоф'єв, М. Путятин, М. Рот, А. Таран, Ф. Титов, Д. Щербаківський. Комісія розробила докладний план реставрації собору, але проведення відповідних робіт вирішили відкласти до весни 1919 р. У 1918 р. було вирішено обмежитися промивкою фресок та мозаїк, з чим погодився й представник відділу охорони пам'яток у комісії М. Біляшівський³².

На той час відділ здійснював також контроль за ремонтом та реєстрацією культових пам'яток, пошкоджених під час артилерійського обстрілу Києва більшовицькими військами в січні 1918 р. При цьому в циркулярні відділу «Настоятелям київських монастирів і причтам та парафіяльним радам київських церков» зверталася увага на те, «що всякі шербини, простріли й проломи в будинках так само є слідами історії, її документами й тому вони самі або пам'ять про них повинна бути захована»³³.

Значну роботу було проведено і по визначенню пошкоджень пам'яток архітектури від вибуху порохових складів на Звіринці 5 червня 1918 р. «Мальовничий монастир,— зазначалося в акті обстеження спеціальною комісією Видубицького монастиря від 21 червня 1918 р.,— помилуваний січневим бомбардуванням, постраждав під час звиринецького вибуху 5 червня 1918 р. більше, ніж яка-небудь інша група пам'яток старовини. Окрім величезної сили струсу ґрунту і повітря, від яких стіни монастирських будівель дали тріщини від землі до купола чи даху, вилітали солідні двері і віконні рами, на монастир упав ще град снарядів, які спричинили значні пошкодження»³⁴. Зокрема, у Видубицькому монастирі тріснули ампірні ворота дзвіниці, потріскалися стіни в церкві св. Михайла. У Георгіївській церкві утворилася тріщина на вівтарній стіні, було зім'ято покрівлю, зсипався карниз західного виступу, пошкоджені портал та різьблений іконостас. Від вибуху постраждали також Братське кладовище й Свято-Троїцький та Іонівський монастирі³⁵.

Пошкодження від вибуху на Звіринці були настільки значними, що Міністерство праці розробило і подало на затвердження Ради Міністрів проект положення про спеціальний державний комітет по їх ліквідації³⁶.

Безперечно, нестача коштів позначалася і на проведенні заходів щодо охорони культових пам'яток. Як і щодо інших, основною формою їх охорони залишався адміністративний догляд. Однак і в такий спосіб вдалося врятувати від знищення не один об'єкт. Так, на початку травня 1918 р. на подання відділу охорони пам'яток департамент сповідань заборонив Києво-Печерському монастирю продавати старовинний іконостас³⁷. Відділом було вжито заходів до збереження у первісному вигляді іконостасів церкви Данила Апостола у Великих Сорочинцях та церкви в Полив'яних хуторах на Полтавщині, а також у церкві в с. Бабине на Поділлі та в с. Майданівка на Київщині³⁸.

Велика увага приділялася пам'яткоохоронцями також питанням збереження високохудожніх зразків культового начиння у церквах і монастирях. Відділ охорони пам'яток неодноразово звертався до причтів, парафіяльних церковних рад та настоятелів монастирів з нагадуваннями про те, що «ніякий продаж, обмін та знищення старовинних речей, риз, ікон та утварі церковної не може бути допущений без повідомлення і згоди на те відділу охорони — єдиної центральної урядової інституції по охороні старовини і мистецтва»³⁹.

Серед інших заходів пам'яткоохоронців по збереженню культових пам'яток важливе значення мала їх реєстрація. Нагромаджуючи історико-мистецькі скарби протягом віків, церква, однак, не поспішала відкривати їх культурну цінність широкому загалу та науковцям, розпоряджалася ними як своєю власністю. Через це навіть учені не мали точного уявлення про культурні багатства, приховані за церковними та монастирськими стінами. В умовах бурхливих політичних перемін, поступового повороту церковних ієрархів та значної частини церковнослу-

жителів до завдань національно-культурного й державного будівництва незалежної України чи не вперше за багато років з'явилася можливість зробити культові пам'ятки загальновідомими й забезпечити їх охорону як культурно-національних надбань.

Особливо багато і плідно працював у цьому напрямі художник Г. Красицький. Лише в церкві Миколи Доброго у травні 1918 р. він, наприклад виявив і зареєстрував 17 пам'яток XVIII ст.—зразків художнього й ювелірного мистецтва. Подібні результати дало і обстеження ним інших церков та монастирів міста Києва. Влітку 1918 р. Г. Красицький здійснив також реєстрацію й дослідження пам'яток у Межигірському жіночому монастирі. Тоді ж М. Бойчук працював над обстеженням давніх малюнків на стінах Успенської церкви на Подолі⁴⁰.

Щоправда, не завжди до роботи пам'яткоохоронців виявлялося належне ставлення настоятелів та церковних общин церков і соборів. Як повідомляв у серпні 1918 р. Г. Красицький, за рішенням пастирських зібрань він не був допущений до реєстрації пам'яток у церкві Миколи Притиска, Воздвиженській й Йорданській церквах та Флорівському жіночому монастирі⁴¹. Однак у більшості випадків подібні непорозуміння вирішувалися на користь науковців.

Цьому сприяв зацікавлений підхід до проблем збереження культового майна з боку департаменту культів (сповідань), що діяв у структурі МВС, а влітку 1918 р. був реорганізований у Міністерство сповідань. На підтвердження сказаного свідчить, наприклад, циркуляр, направлений названим департаментом 14 травня 1918 р. до секретарів духовних консисторій. «Негайно зробити,—наказувалося в ньому,—розпорядження по всіх церковно-єпархіальних установах, сповістити єпархіальне духовенство та парафіяльні ради, аби жодного продажу, обміну та реставрації церковних речей не було зроблено без дозволу департаменту сповідань і відділу охорони пам'яток... Крім того, маючи на увазі, що по селах і містах їздять багато перекупщиків, які під виглядом зацікавлення старовиною скуповують за спекулятивними завданнями стародавні речі для перепродажу, департамент сповідань цим наказує, аби духовенство й адміністрація музеїв з довір'ям відносились лише до тих, хто приїздить з посвідченням від департаменту сповідань або відділу охорони пам'яток»⁴².

При Міністерстві сповідань було утворено також власний відділ охорони пам'яток церковної старовини, в якому працювали І. Кречетович (голова відділу), В. Барвінок, О. Дьяконенко, М. Істомін, В. Левитський, К. Нікітіна, О. Піотровська, М. Сагарда, П. Скибинський, М. Туницький⁴³.

Пам'яткоохоронну спрямованість мала і діяльність ряду комісій та комітетів, утворених при Міністерстві сповідань. Так, 11 липня 1918 р. відбулося перше засідання Ученого комітету (його очолював професор П. Кудрявцев), який мав координувати богословські дослідження, видавничу діяльність, вирішувати різноманітні питання викладання богословських дисциплін. У напутньому слові членом комітету міністр сповідань В. Зінківський звернув їхню увагу і на необхідність дослідження пам'яток архітектури. «На Україні було зроблено багато відкриттів пам'ятників старовинного церковного будівництва,—сказав, зокрема, він у своєму виступі.—Було б бажано видати не лише відповідний атлас, але також і розробити будівельні проекти українського стилю»⁴⁴. І справді, питання культурної спадщини посіли чільне місце в планах діяльності Ученого комітету. Проблеми охорони культових архітектурних пам'яток розглядалися і на засіданнях комісії у справах церковного будівництва в Україні, яка складалася з 15 чол.—переважно фахівців з архітектури⁴⁵.

Влітку 1918 р. значну роботу провела комісія, утворена при Міністерстві сповідань з метою повернення в Україну вивезених до Росії культових пам'яток. До її складу входили В. Завіткевич (голова),

І. Кречетович, М. Могилянський, В. Іконников, В. Модзалевський, Г. Нарбут, М. Біляшівський, Н. Полонська, П. Зорін, П. Мохов⁴⁶. У відповідній записці «Про евакуацію в Росію та розграбоване більшовиками церковне майно України», направленої у вересні 1918 р. до української делегації на переговорах з Росією, названа комісія подала досить повний реєстр церковного культурно-історичного майна, вивезеного з України⁴⁷.

Безумовно, комісія Міністерства сповідань працювала над питаннями повернення в Україну лише культових пам'яток. Однак це аж ніяк не применшує значення її роботи. Що ж до питання реевакуації з Росії «колишніх державних архівів, військових клейнодів та старовинних речей, дорогих українському громадянству», то підготовка відповідних матеріалів покладалася на спеціальну комісію, створену 16 травня 1918 р. при Міністерстві народної освіти під керівництвом директора департаменту загальних справ П. Зайцева. У відповідному розпорядженні міністра освіти голові архівно-бібліотечного відділу департаменту мистецтв О. Грушевському пропонувалося очолити архівну секцію комісії, запросивши до роботи в ній М. Грушевського, І. Каманіна, М. Василенка, О. Левицького. Археологічно-мистецькою секцією доручалося керувати М. Біляшівському, який мав залучити до роботи в ній К. Широцького та Д. Щербаківського⁴⁸.

У контексті проблеми повернення культурних цінностей в Україну заслуговує на увагу діяльність відповідних комісій, створених ще в 1917 р. у Москві та Петрограді. Щоправда, умови для їх роботи після більшовицького перевороту значно погіршилися. Незважаючи на це, реєстрація пам'яток української культури в музеях і приватних колекціях російських столиць не припинялася. В Петрограді, наприклад, вчені та колекціонери підготували до друку каталог «Україніса». Однак видати його через відсутність коштів та офіційного визнання статусу комісії не могли.

У зв'язку з цим член Петроградської комісії по реєстрації предметів української старовини та мистецтва П. Стебницький, який влітку 1918 р. став заступником голови української делегації на мирних переговорах з Росією, звернувся до Міністерства народної освіти з проханням підтримати діяльність комісії фінансово та на міждержавному рівні вирішити питання про її дальшу долю. Після ряду узгоджень воно було розв'язане на користь комісії. Як повідомлялося в листі Міністерства закордонних справ Української Держави Головному управлінню мистецтв та національної культури від 21 серпня 1918 р., при генеральних консульствах України в Москві та Петрограді мали розпочати роботу спеціальні державні комісії по охороні пам'яток української старовини.

Вже в серпні 1918 р. В. Ханенко, який прибув до колишньої столиці Росії з повноваженнями урядових інстанцій України на закупівлю історико-мистецьких речей в українські музеї, повідомив про це рішення членів петроградської комісії. Всі присутні тоді на її засіданні члени одностайно погодилися подати В. Ханенкові допомогу у його місії.

У вересні голова комісії відомий мистецтвознавець і колекціонер В. О. Шавинський (він очолив її після смерті Ф. К. Вовка) виїздив до Києва на нараду музейних працівників, де було затверджено загальну програму поповнення музеїв та бібліотек України за рахунок надходжень з-за кордону. Вже незабаром, 5 грудня 1918 р., Василь Олександрович повідомляв у листі до Києва, що досягнуто домовленості про виділення Генеральному консульству України у Петрограді приватними особами в розпорядження комісії з питань української старовини та мистецтва 100 тис. крб. Там же сповіщалося, що комісія вже закупила для українських музеїв ряд цінних експонатів⁴⁹.

Приємне повідомлення на той час надійшло до Києва і з Москви. В листі генерального консула Української держави до Міністерства народної освіти від 7 грудня 1918 р. наводився реєстр речей (срібна ме-

даль 1753 р., срібний ювілейний карбованець 1812 р., золоті персні та брошка з гербами, настільний годинник тощо), які московський колекціонер А. Маркевич передавав у власність Чернігівському музею ім. В. В. Тарновського⁵⁰.

Посильну допомогу від центральних державних установ та відділу охорони пам'яток дістали і деякі інші місцеві музеї. Так, у вересні 1918 р. на їх підтримку урядом Української держави було виділено 25 тис. крб. Це дало можливість відділу охорони пам'яток фінансувати діяльність Вінницького обласного художньо-промислового і наукового, Херсонського археологічного, Хорольського народного наукового музеїв та музею товариства «Просвіта» в Богуславі. Опікувався він і питаннями забезпечення приміщеннями та охорони колекцій музеїв у Вінниці й Хоролі. З цією метою працівники відділу неодноразово зверталися до місцевих органів самоврядування, Міністерства внутрішніх справ, військових відомств⁵¹.

За безпосередньою участю співробітників відділу охорони пам'яток створювалися експозиції Національної картинної галереї, а також Військово-історичного музею. Щоправда, останній спіткала трагічна доля. Діставши ще в березні 1918 р. дозвіл зайняти під музейні заклади колишній царський палац у Києві, відділ перевів у його лівий флігель військово-історичний музей. Розмістити експозиції інших музеїв у палаці не вдалося, оскільки його зайняло Міністерство внутрішніх справ. 22 червня 1918 р. за наказом начальника військово-наукового відділу генштабу отамана Мамонтова з флігеля палацу було викинута й експонати Військово-історичного музею. Майже всі вони загинули під час зливи⁵².

Вчинений Мамонтовим акт вандалізму викликав обурення серед широких кіл громадськості Києва. Не випадково 3 липня 1918 р. дії отамана стали предметом обговорення на засіданні Ради Міністрів. І хоча для Мамонтова воно закінчилося без якихось відчутних наслідків (уряд прийняв до відома результати його «особистої ініціативи»), все ж пролилося світло на ряд проблем у сфері музейного будівництва⁵³.

Можливо, спокутуючи провину свого недалекого представника, 8 серпня 1918 р. уряд Української держави задовольнив прохання відділу охорони пам'яток про асигнування 17 825 крб. на придбання речей для Національного музею⁵⁴.

Підтримка ідеї створення такого закладу з боку уряду стимулювала науково-культурні кола України до активізації відповідних конкретних заходів для її втілення в життя. Так, відбулося кілька засідань комісії по розмежуванню відповідних функцій між Міністерством народної освіти, Головним управлінням мистецтв та національної культури і Академією наук України. 27 липня 1918 р. в одному з таких засідань взяли участь Д. Багалій, В. Вернадський, П. Дорошенко, І. Красуський, М. Могилянський, В. Модзалевський, Г. Павлуцький, А. Серeda. Тоді було вирішено створити на базі Київського художньо-промислового та наукового Національний музей. Він мав складатися з п'яти відділів — пластичних мистецтв, археології, історичного, етнографічного та художньо-промислового. Крім того, 3 серпня 1918 р. видатні вчені й діячі культури, що входили до складу комісії, погодилися з пропозицією М. Біляшівського утворити в структурі музею шостий — нумізматично-сфрагістичний відділ⁵⁵. Таким чином, перед пам'яткоохоронцями поставало відповідальне завдання, розв'язання якого вимагало значних зусиль фахівців та відповідних коштів. Про це йшлося в «Пояснювальній записці до законопроекту про асигнування одного мільйона (1 000 000) карбованців Головному управлінню мистецтв та національної культури на придбання у державну власність пам'яток старовини й мистецтва для Національного музею й архіву», з якою на початку вересня 1918 р. звернулися до Ради Міністрів М. Біляшівський та П. Дорошенко⁵⁶.

28 вересня 1918 р. пропозиції пам'яткоохоронців були розглянуті Радою Народних Міністрів. Уряд Української держави прийняв ухвалу виділити 500 000 крб. на придбання пам'яток для Національного музею⁵⁷. Це дало змогу вже в жовтні того ж року створити при управлінні спеціальну «закупівельну комісію», завдання якої полягало у проведенні експертизи та оцінки речей, намічених для придбання у фонди Національного музею. В роботі комісії брали участь М. Біляшівський, М. Бойчук, С. Гіляров, П. Дорошенко, В. Модзалевський, Г. Нарбут, Г. Павлуцький, А. Серета, Д. Щербаківський. В листопаді — грудні вони відібрали для музею ряд картин М. Ге, В. Тропініна й Т. Шевченка, а також полковницькі перначі XVII—XVIII ст., старовинний козацький одяг тощо⁵⁸.

На жаль, широко розгорнути роботу комісія не встигла. Як і багато інших цінних ініціатив пам'яткоохоронців, вона надовго завмерла в часи протиборства різних політичних сил, що хвилею громадянської війни залило Україну.

¹ Центр. держ. арх. вищих органів держ. влади і органів держ. управління України, ф. 2201, оп. 2, спр. 582, арк. 57 (далі — ЦДАВО України).

² Білодід О. О. Помілявся я двічі... // Україна.—1991.— № 23.— С. 30.

³ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 1197, арк. 1, 3.

⁴ Там же, оп. 2, спр. 585, арк. 4—5.

⁵ Там же, ф. 2457, оп. 1, спр. 1, арк. 1—2.

⁶ Там же, ф. 2201, оп. 2, спр. 582, арк. 58.

⁷ Там же, оп. 1, спр. 1194, арк. 1.

⁸ Там же, арк. 3.

⁹ Там же, спр. 1195, арк. 1, 2.

¹⁰ Записки Українського наукового товариства досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині.— Полтава, 1919.— Вип. 1.— С. IX.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 2201; спр. 1206, арк. 30; спр. 1211, арк. 1—16.

¹² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1157, арк. 20; ф. 2457, оп. 1, спр. 51, арк. 1, 8, 9, 13, 14.

¹³ Русский голос.—1918.— № 90.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 1196, арк. 1.

¹⁵ Там же, спр. 1199, арк. 1, 2.

¹⁶ Там же, ф. 2457, оп. 1, спр. 48, арк. 1, 2, 4, 7.

¹⁷ Там же, ф. 2201, оп. 2, спр. 579, арк. 15, 18, 20; ф. 2581, оп. 1, спр. 210, арк. 14.

¹⁸ Там же, ф. 2457, оп. 1, спр. 43, арк. 7.

¹⁹ Там же, ф. 2201, оп. 1, спр. 1211, арк. 3.

²⁰ Там же, ф. 2201, оп. 2, спр. 581, арк. 10.

²¹ Там же, ф. 1071, оп. 1, спр. 135, арк. 1. Пояснення див. далі.

²² Відродження.—1918.—25 жовт.

²³ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 2, спр. 579, арк. 2.

²⁴ Там же, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 45—45 зв.

²⁵ Відродження.—1918.—3, 19 жовт.

²⁶ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 7, арк. 9 зв.

²⁷ Там же, ф. 2457, оп. 1, спр. 37, арк. 1, 2, 5—14, 20, 24.

²⁸ Там же, ф. 2457, оп. 1, спр. 42, арк. 3—4.

²⁹ Там же, арк. 9, 12.

³⁰ Там же, ф. 2201, оп. 1; спр. 1202, арк. 1, 2, 3.

³¹ Держ. арх. Харківської області, ф. 4365, оп. 1, спр. 1, арк. 7.

³² ЦДАВО України, ф. 2457, оп. 8, спр. 36, арк. 2; ЦНБ АН України: В. Р. ф. XXXI, спр. 227, арк. 1.

³³ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 1201, арк. 28.

³⁴ ЦНБ АН України: ВР, ф. 279, спр. 840, арк. 22.

³⁵ Эрнст Ф. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 г.— Киев, 1918.— С. 14—16.

³⁶ ЦДАВО України, ф. 1071, оп. 1, спр. 174, арк. 8—8 зв.

³⁷ Там же, ф. 2201, оп. 1, спр. 1201, арк. 7.

³⁸ Там же, спр. 1202, арк. 4—7; спр. 1203, арк. 2, оп. 2, спр. 579, арк. 1.

³⁹ Там же, оп. 1, спр. 1201, арк. 4, 6.

⁴⁰ Там же, ф. 2201, оп. 1, спр. 1201, арк. 10, 17, 21, 26.

⁴¹ Там же, ф. 2457, оп. 1, спр. 36, арк. 1.

⁴² Там же, ф. 2201, оп. 1, спр. 1201, арк. 3.

⁴³ Там же, ф. 2457, оп. 1, спр. 34, арк. 43.

⁴⁴ Там же, ф. 1071, оп. 1, спр. 407, арк. 3 зв.

⁴⁵ Там же, спр. 9, арк. 7.

⁴⁶ Там же, арк. 2.

- ⁴⁷ Там же, арк. 9—10.
⁴⁸ Там же, ф. 2201, оп. 2, спр. 578, арк. 17.
⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 1198, арк. 1, 2; ф. 2457, оп. 1, спр. 41, арк. 1, 6, 7, 12, 13.
⁵⁰ Там же, ф. 2581, оп. 1, спр. 222, арк. 3.
⁵¹ Там же, ф. 2457, оп. 1, спр. 46, арк. 6; спр. 47, арк. 1—8, 10; ф. 2201, оп. 1, спр. 1206; арк. 2, 5, 13, 17; спр. 1209, арк. 4, 5.
⁵² Ернст Ф. Указ. соч.— С. 20.
⁵³ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 81.
⁵⁴ Там же, ф. 2581, оп. 1, спр. 210, арк. 28.
⁵⁵ Там же, ф. 2457, оп. 1, спр. 3, арк. 1—1 зв., 4.
⁵⁶ Там же, ф. 2581, оп. 1, спр. 225, арк. 1—1 зв.
⁵⁷ Там же, ф. 1064, оп. 1, спр. 186, арк. 1.
⁵⁸ Там же, ф. 2457, оп. 1, спр. 38, арк. 7—13, 18, 20, 28; ф. 3689, оп. 1, спр. 15, арк. 5, 8, 14.